

θιές εξελίξεις. Η συγχώνευση όλων αυτών των τάσεων δείχνει μια ποιοτική αλλαγή στην ανθρώπινη κοινωνική οργάνωση. Η εμβέλεια και η κλίμακα της αλλαγής μεταβλήθηκαν θεαματικά. Η νεωτερικότητα, λοιπόν, δεν ήταν μόνο μια διαδικασία, αλλά επίσης και μια *περίοδος*, η οποία άρχισε το τέλος του 18ου αιώνα και συνεχίστηκε μέχρι τη σημερινή εποχή με ποικίλες μορφές.

Πού λοιπόν γεννήθηκε αυτή η νεωτερικότητα; Ορισμένοι στοχαστές του 19ου αιώνα ήταν της άποψης ότι οι κοινωνίες εξελίσσονται σε πιο σύνθετους οργανισμούς, σχεδόν όπως τα ζωντανά πλάσματα. Συνεπώς, αυτές οι πιο σύνθετες κοινωνίες, οι δυτικές, μπορούσαν να επιβιώσουν, επειδή ήταν οι «πιο προσαρμοσμένες». Αυτό το βιβλίο αποδέχεται την άποψη ότι ορισμένες δυτικές κοινωνίες διατήρησαν ένα μεσοπρόθεσμο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, λόγω του τρόπου με τον οποίο δρούσαν επιχειρηματικά, διεξήγαγαν πόλεμο και συζητούσαν δημόσια για τις πολιτικές τους. Τα πλεονεκτήματα αυτά όμως δεν ήταν εγγενή. Ήταν περιστασιακά, διαδραστικά και σχετικά ολιγόχρονα. Τα κράτη και οι κοινωνίες έξω από την Ευρώπη γρήγορα υιοθέτησαν νέες μορφές πολιτικής και κοινωνικής δράσης. Αυτό το βιβλίο, επομένως, σχετικοποιεί την «επανάσταση της νεωτερικότητας», δείχνοντας ότι πολλές διαφορετικές επενέργειες και ιδεολογίες σε ολόκληρο τον κόσμο συνέβαλαν στην ισχυροποίησή της με διάφορους τρόπους και σε διάφορες εποχές. Έτσι, στο ζήτημα της εξάπλωσης του παγκόσμιου εμπορίου στις θάλασσες της Κίνας και της νοτιοανατολικής Ασίας, οι παλαιού τύπου κινεζικές οικογενειακές επιχειρήσεις έπαιξαν εξίσου σημαντικό ρόλο με τους *ευγενείς* (gentlemanly) *καπιταλιστές* στο Αμβούργο ή στη Νέα Υόρκη. Οι ιμάμηδες στη δυτική Αφρική, ανατρέχοντας στην εποχή του Προφήτη, συνετέλεσαν στη διακυβέρνηση μέσω του νόμου και του γραπτού λόγου στην περιοχή. Η στροφή προς τη νεωτερικότητα πραγματοποιήθηκε σαφώς κάπως παλαιότερα και, αρχικά, πολύ πιο δυναμικά στη δυτική Ευρώπη και στις βορειοαμερικανικές αποικίες της. Πριν το 1914, οι άνθρωποι στα περισσότερα μέρη του κόσμου αντιμετώπιζαν αυτή την κοινή νεωτερικότητα κατά πολύ διαφορετικούς τρόπους και δεν μιμούνταν απλώς τη Δύση. Για ένα χρονικό διάστημα, η Δύση ήταν ταυτόχρονα ένα *υπόδειγμα* και ένας *ελεγκτής* της νεωτερικότητας. Γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα, υπήρχαν πολλοί νέοι ελεγκτές και υποδείγματα στον κόσμο, μεταξύ των οποίων η πιο σημαντική ήταν η μερικώς αυτοδιαμορφωμένη νεωτερικότητα της Ιαπωνίας.

Στα εκατόν σαράντα χρόνια, λοιπόν, που καλύπτονται από αυτό το βιβλίο, οι κοινωνίες του κόσμου έγιναν πιο ομοιόμορφες. Φυσικά, παρεμφερείς διαδικασίες αλλαγής συνέβαιναν ήδη επί χιλιετίες. Η ίδια η εξάπλωση των παγκόσμιων θρησκειών είχε επιφέρει σημαντικές μεταβολές προς την κατεύθυνση της ομοιομορφίας, ιδιαίτερος στις σωματικές πρακτικές. Ωστόσο, μετά το 1750 περίπου, η κλίμακα της κοινωνικής οργάνωσης και φιλοδοξίας διευρύνθηκε σε τεράστιο βαθμό, ίσως μέσα σε δύο μόλις γενιές. Ταχύτερες επικοινωνίες, μεγαλύτερες πολιτικές οντότητες και πιο φιλόδοξες ιδεολογίες περί «πολιτισμού», δυτικού και μη δυτικού, έτρεφαν αυτή την αλλαγή. Την ίδια στιγμή, οι κοινωνίες γίνονταν πιο σύνθετες εσωτερικά και πιο διαστρωματωμένες. Οι διαφορές πλούτου και ισχύος μεταξύ των κοινωνιών έγιναν πολύ περισσότερο ευδιάκριτες. Πρόκειται για το φαινόμενο το

οποίο άνθρωποι σε πολλές διαφορετικές κοινωνίες κατανόησαν με πολλούς διαφορετικούς τρόπους ως «το νεωτερικό». Αυτές οι γενικές διατυπώσεις προσφέρουν την αφετηρία για μια αναλυτική ιστορία, η οποία επιχειρεί να συνδέσει πολιτικές, πολιτισμικές και οικονομικές αλλαγές, και να δείξει πώς αυτές επηρέασαν η μία την άλλη, χωρίς να προσδώσει κυρίαρχη βαρύτητα σε καμία από αυτές.

ΣΥΜΜΟΡΦΩΣΗ ΜΕ ΤΑ ΠΡΟΤΥΠΑ: ΟΙ ΣΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Σε αυτό το κεφάλαιο εξετάζεται η *ομοιομορφία* με την κυριολεκτική έννοια: η όμοια ένδυση και η όμοια σωματική συμπεριφορά. Βεβαίως, οι άνθρωποι μπορούν να σκέφτονται και να πιστεύουν εντελώς διαφορετικά πράγματα, ακόμη κι όταν ντύνονται με τον ίδιο τρόπο και συμπεριφέρονται παρόμοια. Όμως, η δημιουργία ομοιομορφίας σε αυτή τη σφαίρα εκφράζει, το λιγότερο, την ισχυρή ανάγκη των ανθρώπων να παρίστανται δημόσια με παραπλήσιους τρόπους. Το 1780, οι πιο ισχυροί άνδρες στον κόσμο ντύνονταν με μια μεγάλη ποικιλία διαφορετικών τύπων ενδυμάτων, από τις ρόμπες των κινέζων μανδαρινών και τις γαλλικές κεντητές ρεντιγκότες, έως την τελετουργική απέκδυση στον Ειρηνικό και σε τμήματα της Αφρικής. Το 1914, ολόενα και περισσότεροι σημαντικοί άνδρες δρούσαν στις δημόσιες κονίστρες ντυμένοι με ενδύματα δυτικού τύπου, όπου κι αν ζούσαν. Κινέζοι εθνικιστές και ηγέτες της νέας Ιαπωνίας ντύνονταν με ψηλό καπέλο και μαύρο φράκο, το οποίο είχε έρθει στη μόδα με την αναζωογόνηση του ευαγγελικού χριστιανισμού στις αρχές του 19ου αιώνα στη Βρετανία και στη λευκή Βόρεια Αμερική.

Αυτή η μετριασμένη ένδυση εξέφραζε υπευθυνότητα και αυτοπειθαρχία, σε αντίθεση με την τρυφή πολυπλοκότητα του ενδύματος των ανδρών της παλαιάς αριστοκρατίας και των γυναικών της εποχής. Συνόδευε την εγκατάλειψη πρακτικών, όπως αυτές των μονομαχιών και των αχαλίνωτων φαγοποτιών. Είναι σημαντικό ότι αυτή η αλλαγή καταγράφεται όχι μόνο με την προτίμηση των έκδηλα δυτικών ενδυμάτων, αλλά και με την προοδευτική εμφάνιση ανάλογων ομοιομορφιών στις «μη δυτικές» ή υβριδικές μορφές ενδυμάτων. Στην Κίνα και στην Ιαπωνία, κινήματα ενδυματολογικής μεταρρύθμισης επιχειρήσαν να προσφέρουν τα πρότυπα για το πώς πρέπει να κατασκευάζονται και να φοριούνται ρόμπες και κιμονό. Κι εδώ πάλι, η προοδευτική ομοιομορφία στην ένδυση συμβάδιζε με την αποθάρρυνση κάθε είδους ερωτικής ή παραβατικής συμπεριφοράς. Οι ινδοί μεταρρυθμιστές, για παράδειγμα, προσπάθησαν να εμποδίσουν τον κόσμο να τραγουδά δημοσίως άσεμνα τραγούδια κατά τη διάρκεια των εορτών Χόλι.

Βεβαίως, αυτή η ομοιομορφία εκδηλωνόταν κατά λεπτά διαφοροποιημένους τρόπους, επειδή οι άνθρωποι για διάφορους λόγους επιθυμούσαν ακόμη να τονίζουν την ιδιαιτερότητά τους. Η ομοιομορφία δεν είναι το ίδιο με την ομοιογένεια. Η ομοιομορφία σημαίνει προσαρμογή πρακτικών για τη δημιουργία ομοιοτήτων σε ευρύτερη κλίμακα. Οι πίνακες των αρχηγών των Μαορί του τέλους του 19ου αιώνα, οι οποίοι μας ατενίζουν από τους τοίχους της Εθνικής Πινακοθήκης του Όκλαντ, στη Νέα Ζηλανδία, ακόμη επιδεικνύουν τα ποικιλόχρωμα τελετουργικά τατουάζ τους, όμως αρκετοί από τους αρχηγούς φορούν μαύ-

ΕΙΚΟΝΑ 1

Ομοιομορφία στην ένδυση:
Γιαπωνέζα με δυτικό
ένδυμα σε ραπτομηχανή
Σίνγκερ. Ιαπωνική
γκραβούρα του 19ου αιώνα.

ρο σακάκι και λευκό παπιγιόν (βλ. εικόνα 2). Στις φωτογραφίες του μεγάλου αμερικανού ινδιάνου πολέμαρχου Τζερόνιμο (Γκογιαθλέι), οι φωτογράφοι της εποχής τον εμφανίζουν ντυμένο με κουστούμι και σακάκι, και σε μια συγκεκριμένη πόζα, με το τουφέκι στο χέρι, όπως ένας πολεμιστής. Στα τελευταία χρόνια της ζωής του, έβγαζε το ψωμί του πουλώντας τέτοιες φωτογραφίες ως αυτόγραφα.²¹

Σταδιακά, τα στρατιωτικά ενδύματα υιοθέτησαν επίσης ένα ύφος ομοιόμορφο, διαφοροποιημένο όμως ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες. Οι σαμουράι με τις εσωτερικά επενδεδυμένες πανοπλίες και τα μεταλλικά κράνη, οι γενίτσαροι της οθωμανικής ανακτορικής φρουράς και οι αυστριακοί έφιπποι στρατιώτες άρχισαν να αντικαθίστανται σε ολόκληρο τον κόσμο από ανιαρά λειτουργικά ενδύματα. Χαρακτηριστική ήταν η ενδυμασία, στο χρώμα της ερήμου, την οποία ο βρετανικός στρατός των Ινδιών ονόμασε «χακί»: αυτή είχε προσφέρει στους βρετανούς στρατιώτες μian ορισμένη κάλυψη από τις βολές ελεύθερων σκοπευτών κατά τη διάρκεια του Νοτιοαφρικανικού Πολέμου του 1899-1902. Την ίδια εποχή, η ανδρική ένδυση της ανώτερης κοινωνικής τάξης, η λεγόμενη «παραδοσιακή», έγινε κι αυτή περισσότερο ομοιόμορφη. Οι μεταρρυθμιστές στην Αίγυπτο, στην Αλγερία και στη Μαλαισία φορούσαν το οθωμανικό φέσι. Επρόκειτο για μια παραλλαγή του δυτικού καπέλου, προσαρμοσμένη στις τοπικές συνθήκες. Παρέμενε κατάλληλο για την ισλαμική προσευχή, αλλά κατασκευασμένο από ένα μόνο κομμάτι, ώστε να αποφεύγεται η επίπονη διαδικασία που χρειαζόταν για το στέρεο δέσιμο του παραδοσιακού τουρμπανιού.

ΕΙΚΟΝΑ 2

Επισημότητα και ατομικισμός: Ο Τομίκια Τε Μούτου, αρχηγός της φυλής Νγκαϊτεράνγκι, στον Κόλπο της Αφθονίας, Νέα Ζηλανδία. Πίνακας του Gottfried Lindauer, περ. 1880.

Η τάση προς την ομοιόμορφη ενδυμασία ήταν λιγότερο φανερή στην εργατική τάξη, στους χωρικούς και στους άνδρες των κατωτέρων ομάδων. Ο ιστορικός Ρίτσαρντ Κομπ (Richard Cobb), στη μελέτη του για τους φτωχούς νεκρούς στο Παρίσι την εποχή της Επανάστασης,²² έδειξε ότι οι φτωχοί ντύνονταν με ρετάλια και κουρέλια προερχόμενα από διάφορους ενδυματολογικούς τύπους και από διάφορες εποχές, με αποφόρια και χιλιομαλωμένα ρούχα. Το 1900, οι περισσότεροι φτωχοί δεν είχαν τη δυνατότητα για κάτι καλύτερο. Όμως, η εργοστασιακή παραγωγή και η επιρροή της κοινωνικής μεταρρύθμισης και των θρησκευτικών κινημάτων οδήγησαν τους άνδρες να φορούν παρόμοια ρούχα σε δημόσιους χώρους, ανεξάρτητα από περιοχή και πολιτισμό. Δερμάτινα παπούτσια, τραγιάσκα, πουκάμισο και παντελόνι αντικατέστησαν βαθμιαία την τεράστια ποικιλία από φούστες, ντότι, σαλβάρια, κιμονό και πουκαμίσεις, που κυριαρχούσαν το 1780. Ένα πλήθος ομοιόμορφων χαρακτηριστικών, δηλωτικών της εργατικής τάξης, είχαν διαδοθεί σε αφρικανούς και νοτιοαμερικανούς ινδιάνους εργάτες στη βιομηχανία εξόρυξης μεταλλευμάτων. Αντίστροφα, σε ορισμένα μέρη του κόσμου, ιδιαιτέρως στον Ειρηνικό και στην Αφρική, οι έποικοι και οι αποικιακές διοικήσεις επεδίωξαν να σηματοδοτήσουν την κατώτερη φυλετι-

κή και κοινωνική θέση των μη λευκών πληθυσμών, επιβάλλοντας στους τελευταίους την «ιθαγενή ενδυμασία». Για παράδειγμα, βρετανοί κρατικοί υπάλληλοι στη Νυασαλάνδη εναντιώνονταν στη χρήση υποδημάτων από Αφρικανούς. Όμως, τέτοιου είδους νομικοί καταναγκασμοί απαξίωναν την επινοητικότητα που χαρακτηρίζει τα παλαιότερα ενδυματολογικά ήθη και επέβαλλαν το δικό τους τύπο δουλικής ομοιομορφίας.

Η γυναικεία ένδυση των ανώτερων στρωμάτων δεν συνέκλινε ακόμη στον ίδιο βαθμό. Πολλοί άνδρες μεταρρυθμιστές πρότειναν τροποποιημένες μορφές παραδοσιακής ένδυσης για τις γυναίκες τους, αντί για τις δυτικές μόδες. Η νεωτερικότητα –διαδικασία επικίνδυνη και συνάμα γεννήτορας απειλητικών φιλοδοξιών– θεωρούνταν κατάλληλη περισσότερο για τους άνδρες, παρά για τις γυναίκες. Σε πολλές κοινωνίες, οι γυναίκες περιορίζονταν υποχρεωτικά στο σπίτι, δηλαδή σε ένα χώρο ο οποίος, αν μη τι άλλο, οριοθετούνταν ακόμη αυστηρότερα από τον κόσμο των ανδρών και τις υποθέσεις τους από ό,τι το 1780. Η ίδια η αντίληψη της οικιακής σφαιρας ήταν ένα παράγωγο της δημόσιας ομοιομορφίας. Τα γυναικεία ενδύματα παρέμεναν κοσμητικά και μη πρακτικά. Από αυτή την άποψη, το κινεζικό δέσιμο των ποδιών έμοιαζε με τη χρήση των κορσέδων στην Ευρώπη. Ακόμη και για τις γυναίκες εντούτοις η μόδα έκλινε προς την ομοιομορφία. Το 1780, η σεμνότητα απαιτούσε από πολλές γυναίκες σε ολόκληρο τον κόσμο, από τη Βεγγάλη μέχρι τα νησιά Φίτζι, να έχουν τα στήθη τους γυμνά. Μέχρι το 1914, οι χριστιανοί ιεραπόστολοι και οι γηγενείς αναμορφωτές των ηθών είχαν εξασφαλίσει ότι τα γυμνά στήθη θα θεωρούνταν προσβολή της δημόσιας αιδούς. Αυτό αποτελούσε από μόνο του μια εντυπωσιακή αντιστροφή της σωματικής πρακτικής. Στο μουσουλμανικό κόσμο, η ισλαμική *μπούρκα*, το ολόσωμο κάλυμμα των μουσουλμάνων γυναικών, γινόταν όλο και πιο δημοφιλές. Αν και στη σημερινή Δύση παρερμηνεύεται συχνά ως μεσαιωνικός σκοταδισμός, στην πραγματικότητα η μπούρκα ήταν ένα νεωτερικό ένδυμα, το οποίο επέτρεψε στις γυναίκες να βγουν από την απομόνωση του σπιτιού τους και να συμμετάσχουν, αν και σε περιορισμένο βαθμό, στις δημόσιες και εμπορικές υποθέσεις. Συνεπώς, ακόμη και σε αυτή την εμμονή στην παράδοση, μπορούμε να ανιχνεύσουμε ίχνη μιας σταδιακής σύγκλισης σε παγκόσμιο επίπεδο.

Η τάση αυτή προς την ομοιομορφία οφείλεται εν μέρει στη μόδα και στη διαφήμιση. Η διάδοση της βιομηχανικής παραγωγής και η εξάπλωση του δυτικοευρωπαϊκού και αμερικανικού υπερπόντιου εμπορίου συνέβαλε στη διάδοση ενός κοινού ύφους. Όμως, η δράση του κράτους και των υπηρεσιών του,²³ καθώς και η ευρύτερη επιθυμία για τη νεωτερικότητα, έπαιξαν εξίσου σημαντικό ρόλο με τα αμιγώς οικονομικά προτάγματα. Η ομοιομορφία αποτελεί σημάδι μιας πνευματικής αλλαγής, για όσα οι άνθρωποι προσδοκούσαν σχετικά με τον εαυτό τους, στον ίδιο βαθμό με την εξάπλωση της βιομηχανίας και της αυτοκρατορίας. Στην Ιαπωνία του 1894, για παράδειγμα, το νέο καθεστώς Μείτζι, διατρανώνοντας τη θέση του μεταξύ των νεωτερικών αυτοκρατορικών εθνών, διέταξε τους λειτουργούς του να προσέρχονται στην εργασία τους με δυτικό ένδυμα. Ακόμη και σε μια κοινωνία δίχως έντονη κυβερνητική παρέμβαση, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, η διάδοση της ιδέας της αξιοπρέπειας, αλλά και η ενιαία ρύθμιση των τοπικών δικαστικών συστημάτων, οδήγησε σταδιακά τους σεβάσιμους τοπικούς δικαστές να εμφανίζονται στο δικαστήριο με κανονι-

ΕΙΚΟΝΑ 3
Έκφραση των
προτύπων: Ινδιάνα
με δυτικά ρούχα.
Φωτογράφιση από
τους Βασιλικούς
Μηχανικούς στον 49ο
Παράλληλο, περ. 1870.

κά επίσημα κουστούμια. Η ομοιομορφία της στην ένδυση μαρτυρούσε πώς επιδεικνυόταν εξωτερικά η ομοιομορφία των γραφειοκρατικών διαδικασιών και αποτελούσε ένδειξη της εσωτερικής αξιοπιστίας και αξιοπρέπειας.

Δεν επικροτούσαν οι πάντες την εξάπλωση της ομοιομορφίας. Το ότι ήταν πάντοτε αμφιλεγόμενη και αμφισβητούμενη αποτελούσε, εξάλλου, χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της ίδιας της διαδικασίας. Οι Δυτικοί διακαμωδούσαν τους «ιθαγενείς» που τους αντέγραφαν,²⁴ ενώ οι εθνικιστές υπέρμαχοι του πολιτισμού και της κουλτούρας εναντιώνονταν στη δουλική μίμηση των ξένων. Ένας μουσουλμάνος οθωμανός συντηρητικός προβάλλει την εξής αντίρρηση τη δεκαετία του 1880: «Η πλάνη πως κάθε τι που βλέπουμε στην Ευρώπη μπορούμε να το μιμηθούμε κι εδώ, έχει γίνει πλέον μια πολιτική παράδοση. Για παράδειγμα, φέραμε την ίδια στιγμή στον τόπο μας τις ρωσικές στολές, τα βελγικά τουφέκια, τους

τουρκικούς πύλους, τις ουγγρικές σέλες, τα αγγλικά ξίφη και τη γαλλική εκπαίδευση, και φτιάξαμε έτσι ένα στρατό φρικτή παρωδία της Ευρώπης».²⁵ Θα μπορούσε ίσως να είχε προσθέσει ότι, κατά τραγική ειρωνεία, το φέσι, παγκοσμίως το πιο γνωστό κομμάτι της οθωμανικής ενδυμασίας, κατασκευαζόταν κυρίως στην Αυστρία, μέχρι που ένα μπουκόταζ, το 1908, αναβίωσε στη Συρία την παραγωγή καπέλων από τρίχα καμήλας.²⁶

Το σώμα αποτελεί έναν από τους τόπους όπου οι ανθρωπολόγοι και οι κοινωνικοί ιστορικοί χαρτογραφούν την επιρροή του κράτους και των μεθόδων κοινωνικής πειθαρχίας, οι οποίες καθιερώθηκαν ως παγκόσμιες νόρμες το 19ο αιώνα.²⁷ Πλάι στην ομοιομορφία της ενδυμασίας, άλλη μια σημαντική πρακτική σωματικής πειθαρχίας ήταν η πρακτική της χρονομέτρησης. Ήδη στα τέλη του 17ου και κατά το 18ο αιώνα, το φορητό ρολόι τσέπης είχε διαδοθεί σε ολόκληρη την Ευρώπη και στις αποικίες της. Οι φυτείες σκλάβων, όπου είχαν επινοηθεί, με κτηνώδη τρόπο, πολλές από τις μεθόδους ελέγχου της εργασίας, διευθύνονταν με κουδούνια τα οποία ηχούσαν σύμφωνα με το χρόνο του ρολογιού του αφεντικού. Μέχρι το 1750, μικροκτηματίες και ειδικευμένοι εργάτες στις Δεκατρείς Αποικίες και στα πλουσιότερα μέρη της Ευρώπης, όπως στην Αγγλία, στη βόρεια Γερμανία και στην Ολλανδία, είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν ρολόγια. Παντού στον κόσμο εναρμονιζόταν ακόμη και η ίδια η ώρα που έδειχναν εκείνα τα ρολόγια, τσέπης ή τοίχου. Η ρωσική αυτοκρατορική επέλαση στη Σιβηρία και τελικά στη βόρεια Κίνα προϋπέθετε την εναρμόνιση όλων των διαφορετικών τρόπων προσδιορισμού της τοπικής ώρας. Το 19ο αιώνα, υπήρξε επίσης η απαίτηση για ακριβέστερη και καλύτερα συγχρονισμένη χρονομέτρηση στις εξαρτημένες μη ευρωπαϊκές κοινωνίες. Η εξάπλωση της χρήσης του ηλεκτρικού τηλεγράφου κατέστησε δυνατή την υιοθέτηση ενός παγκόσμιου συστήματος προσδιορισμού της ώρας, ακόμη και σε πολυπληθείς κοινωνίες, όπως αυτές της Κίνας και της Ινδίας, όπου τα τοπικά συστήματα χρονομέτρησης εξακολουθούσαν να ισχύουν μέχρι και το 18ο αιώνα. Ακολουθώντας το παράδειγμα των ινδικών και κινεζικών παράκτιων πόλεων, οι δημοτικοί άρχοντες ξεκίνησαν την κατασκευή ψηλών πύργων με ρολόγια που κανόνιζαν το ρυθμό των παζαριών και των γραφείων, ενώ άλλοτε τα ίδια χρήματα θα προορίζονταν για ναούς ή τζαμιά.

Μέχρι το 1900, οι ανθρώπινες γλώσσες, μια ακόμη όψη της σωματικής πρακτικής, άρχισαν κι αυτές να μοιάζουν η μια με την άλλη. Δυτικοί διοικητικοί, ιεραπόστολοι και παιδαγωγοί επιδίωξαν να αναγάγουν τις γλώσσες σε εύκολους διαφανείς κανόνες, οι οποίοι να ακολουθούν, κατά το δυνατόν, τη μορφή των δυτικών ευρωπαϊκών γλωσσών. Ομοίως και οι γηγενείς πολιτικοί και εκπαιδευτικοί, οι οποίοι επιθυμούσαν δικές τους, εθνικές γλώσσες. Η προτασιακή δομή των αναδυομένων κοινών γλωσσών στην Ινδία –της χίντι και της ούρντου, για παράδειγμα– άρχισε να ακολουθεί εκείνη της αγγλικής γλώσσας. Ακόμη και οι νεοσηματισμένες υβριδικές γλώσσες, στις οποίες αντικατοπτρίζονταν η μετανάστευση, η δουλεία και η παγκοσμιοποίηση –η κρεολική, η σουαχίλι και η πιτζίν– ήταν οπλισμένες με τα δικά τους βιβλία γραμματικής και κανόνων. Καθώς ο δημόσιος άνδρας διεκδικούσε τη θέση του στην πολιτική, στη θρησκεία και στην επιστήμη παντού στον κόσμο, χρειαζόταν μια δημόσια φωνή. Ο πολιτικός λόγος και το κήρυγμα έλαβαν κοινή μορφή, από τη Φιλαδέλφεια και τη Ρώμη έως το Κιότο και τα νησιά Φίτζι. Τα πρότυπα δεν ήταν μό-

νο χριστιανικά και δυτικά: πρότυπα θεωρήθηκαν επίσης τα μουσουλμανικά κηρύγματα για τη ζωή του Προφήτη και οι τυποποιημένες ξυλότυπες εκδόσεις που διηγούνταν ιστορίες για τον Βούδα.

Μια άλλη συνέπεια της αυξανόμενης παγκόσμιας ομοιομορφίας γίνεται ορατή στην πρακτική των ονομάτων. Τα ονόματα προσώπων τυποποιήθηκαν περισσότερο καθώς τα έντυπα μέσα ενημέρωσης και τα κινήματα υπέρ της θρησκευτικής και της πολιτισμικής αλλαγής εξαπλώνονταν στις κοινωνίες, εξαλείφοντας τις διαφορές μεταξύ των τοπικών συνηθειών ονοματοδοσίας. Το κράτος ασκούσε ισχυρή επιρροή, επειδή μεγάλωνε η ανάγκη των κρατικών υπαλλήλων να παρακολουθούν και να καταγράφουν τους ανθρώπους για τους σκοπούς της φορολόγησης και της στράτευσης. Όμως, δεν επρόκειτο απλώς για εξαναγκασμό: οι καθημερινοί άνθρωποι έπρεπε να χρησιμοποιούν κρατικά έντυπα για να εξασφαλίσουν ενοριακή αρωγή, μόρφωση ή άδεια για να μεταναστεύσουν. Η θρησκευτική πίστη έπαιξε επίσης το δικό της ρόλο. Τα ονόματα ολοένα και περισσότερων Ινδών προέρχονταν από το όνομα των διαφόρων ιδιοτήτων του μεγάλου θεού Βισνού, ιδιαιτέρως από τα *άβιτάρ* του (τις μετενσαρκώσεις του) ως Ράμα και Κρίσνα. Στις ισλαμικές κοινωνίες της Ασίας και της Αφρικής τα ονόματα του Προφήτη και της συζύγου του, Αϊσέ, υιοθετούνταν ολοένα και συχνότερα, καθώς μια πιο τυποποιημένη μορφή της ισλαμικής πρακτικής εξαπλώνονταν για άλλη μια φορά από τους δασκάλους και τις κυβερνήσεις. Οι προσπάθειές τους ενισχύονταν από τις παγκόσμιες επαφές τις οποίες γεννούσε το προσκύνημα στη Μέκκα και στη Μεδίνα. Οι δίδυμοι παράγοντες, η δουλεία και ο εκχριστιανισμός, διέδωσαν ευρωπαϊκά «χριστιανικά» ονόματα –τα περισσότερα, βεβαίως, από τα οποία ήταν άλλοτε ονόματα αποκλειστικά εβραϊκά– σε εκατομμύρια Αφρικανούς, Ινδιάνους της Αμερικής και κατοίκους του Ειρηνικού το 19ο αιώνα. Την ίδια εποχή, η εύρυθμη λειτουργία των κυβερνήσεων και των δικαστηρίων απαιτούσε ο καθένας να φέρει ένα δικό του όνομα και επίθετο για επίσημους σκοπούς. Αυτό είχε κάποια αφύσικα επακόλουθα. Σήμαινε ότι στις σκανδιναβικές χώρες, για παράδειγμα, εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι ονομάστηκαν «Γιόχανσεν» ή «Κρίστιανσεν», ενώ στη Βιρμανία η πρακτική του ονοματισμού σύμφωνα με την ημέρα γέννησης σήμαινε ότι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού πήρε το όνομά του από τις ημέρες της βιρμανικής εβδομάδας ή από ένα μικρό αριθμό ζωδίων.

Ίδια ή παραπλήσια έγινε και η διατροφή των ανθρώπων από τόπο σε τόπο. Το σταρένιο ψωμί και το βοδινό ήταν το καθιερωμένο γεύμα των Βρετανών και των βόρειων Γερμανών της πρώιμης νεωτερικής περιόδου. Αυτή η τροφή εξήχθη στις αμερικανικές αποικίες της Βρετανίας και αργότερα στην Αυστραλία, στη Νέα Ζηλανδία και στη νότια Αφρική. Οι γηγενείς λαοί που ήλθαν σε επαφή με ιεραπόστολους ή άρχισαν να κατοικούν σε ευρωπαϊκές πόλεις, υιοθέτησαν τις τροφές της βορειοδυτικής Ευρώπης, εν μέρει γιατί μόνο αυτές ήταν διαθέσιμες στην αγορά και εν μέρει γιατί ήταν υποχρεωμένοι να συμμορφωθούν στα δεδομένα των νέων αφεντικών τους. Στα τέλη του 19ου αιώνα, όταν έπαιρναν την εξουσία οι κυβερνήσεις των μεταρρυθμιστών, ή τα δυτικά ανώτερα στρώματα αποκτούσαν επιρροή στην Ασία και στην Αφρική, εμφανίστηκαν νέες πιέσεις διατροφικής συμμόρφωσης. Οι Ιάπωνες άρχισαν να καταναλώνουν βοδινό, πράγμα που απαγόρευε προηγουμένως η βουδι-

στική πίστη τους – εξ ου και η εμφάνιση του βοδινού *σουκιγιακι*. Πίστευαν ότι αυτή η τροφή θα εξύψωνε το φυλετικό χαρακτήρα τους και θα τους βοηθούσε να αντιμετωπίσουν το δυτικό ιμπεριαλισμό. Ο Μαχάτμα Γκάντι επίσης υποστήριζε για λίγο καιρό την ιδέα μιας δίαιτας με βάση το κρέας, ώστε να δυναμώσουν οι Ινδοί, για τους οποίους πίστευε πως είχαν «εκθληλυθεί» από τον ιμπεριαλισμό και τις κακές ντόπιες συνήθειες. Αργότερα, εκείνος και η γενιά του απέρριψαν τελικά αυτή την πρόταση. Παρ' όλα αυτά, οι Ινδοί υιοθέτησαν γρήγορα τη χρήση τομάτας, πατάτας και καυτερής πιπεριάς: όλες τους είχαν προέλθει από τη Νότια Αμερική και η καλλιέργειά τους εξαπλώθηκε σε ολόκληρο τον κόσμο από τους ισπανούς και πορτογάλους κατακτητές το 16ο και το 17ο αιώνα.

Αυτό το τελευταίο παράδειγμα αποτελεί άλλη μια υπενθύμιση ότι το ζήτημα δεν περιορίζεται στη μονομερή υιοθέτηση των ευρωπαϊκών τροφών ή των ευρωπαϊκών σωματικών πρακτικών. Οι αυτοκρατορίες και η επέκταση των εμπορικών συνδιαλλαγών δημιουργήσαν πολλαπλούς συνδέσμους μεταξύ των διαφορετικών παγκόσμιων κοινωνιών, οι οποίες συνέκλιναν έτσι προς μεγαλύτερη ομοιομορφία. Έτσι, για παράδειγμα, δούλοι του 18ου αιώνα στην Καραϊβική και στην Αμερική τρέφονταν με ασιατικό λευκό ρύζι και ντύνονταν με προϊόντα από ινδικό βαμβάκι. Αρχηγοί από τη δυτική Αφρική έδειχναν ιδιαίτερη εκτίμηση στα σταμπωτά υφάσματα από την Ασία. Αυτή η διασύνδεση του ασιατικού εμπορίου και του συστήματος των ατλαντικών φυτειών δούλων δημιουργήθηκε από την ευρωπαϊκή επέκταση. Με την πάροδο του χρόνου, ινδοί υφαντές και αφρικανοί επιχειρηματίες έγιναν ενεργοί εμπορικοί παράγοντες.

Στα τέλη του 19ου αιώνα, η ομοιομορφία εκδηλώθηκε σε μια ακόμη περιοχή: στα αθλήματα και στον ελεύθερο χρόνο. Η ασύντακτη και τεχνητή οργάνωση πολλών παλαιότερων παιχνιδιών ρυθμιζόταν πλέον από τάξη και κανόνες, με την έγκριση ολόενα και συχνότερα από παγκόσμιους φορείς. Ακόμη και η μορφή αυτών των τυπικότερα βρετανικών εξαγωγών προς τον υπόλοιπο κόσμο – του ποδοσφαίρου, του ράγκμπι και του κρίκετ – φαίνεται να φέρει τη σφραγίδα του ισχυρού πόθου για την πειθαρχία του σώματος, ο οποίος ήταν εξίσου ορατός στο πεδίο της μάχης και στο εργοστάσιο. Ακόμη και τα παιχνίδια που ήρθαν στη Δύση από την Ασία, όπως το χόκεϊ και το πόλο, εγκατέλειψαν την αρχική μορφή τους ως φιλικές συναθροίσεις και έγιναν πειθαρχημένα αγωνίσματα. Στο μεταξύ, τα γαλλικά πρότυπα της πειθαρχημένης και της εύτακτης μαγειρικής και φαγητού, τα γαλλικά πρότυπα της αβρής διπλωματίας και οι γερμανικές αντιλήψεις περί της ορθής διάταξης της γνώσης στις θετικές και ανθρωπιστικές επιστήμες διαδόθηκαν παντού στον κόσμο ακολουθώντας παρόμοιες διαδρομές.

ΟΙΚΟΔΟΜΩΝΤΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΩΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΑ: ΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΥΠΛΟΚΟΤΗΤΑ

Η αυξανόμενη ομοιομορφία στη σωματική πρακτική και στα εξωτερικά γνωρίσματα της προσωπικής ταυτότητας καθρεφτιζόταν και στο επίπεδο των ιδεών. Η σύγκλιση μεταξύ των συστημάτων ιδεών και των γλωσσικών πεδίων που δημιουργούσε η οικονομική και

πολιτική ισχύς καταγράφεται σε ολόκληρο τον κόσμο. Ο 19ος αιώνας –τον οποίο έχουν χαρακτηρίσει διάφοροι ως «εποχή της βιομηχανίας και της αυτοκρατορίας»– είναι επίσης και η εποχή της παγκόσμιας επικοινωνίας. Το έντυπο βιβλίο διαδόθηκε μαζικά σε ολόκληρο τον κόσμο. Οι κοινωνίες –ως επί το πλείστον αναλφάβητες σύμφωνα με τα καθιερωμένα μέτρα– αντέδρασαν θετικά στις έντυπες μορφές επικοινωνίας. Δεν ήταν πάντοτε πρώτη η Ευρώπη: το 1800, περισσότεροι τίτλοι εντύπων παράγονταν στην Καλκούτα παρά στην Αγία Πετρούπολη και στη Βιέννη, ενώ το 1828, υπολογίζεται ότι 3.168 εφημερίδες κυκλοφόρησαν σε ολόκληρο τον κόσμο, οι μισές από αυτές σε αγγλόφωνες χώρες. Όμως ήδη το 1831, η εφημερίδα *Le Moniteur Ottoman* ανταγωνιζόταν τους *Times* του Λονδίνου. Το 1900, οι εφημερίδες είχαν φτάσει συνολικά τις 31.026, ενώ πολλές από αυτές τυπώνονταν σε εκατοντάδες χιλιάδες φύλλα. Το 1900 περιλαμβάνονταν στο σύνολο εξακόσιες εφημερίδες στην Ινδία, εκατόν ενενήντα πέντε στην Αφρική και εκατόν πενήντα στην Ιαπωνία.²⁸ Μπορούμε να εκτιμήσουμε το μέγεθος της σχεδόν γεωμετρικής προόδου στη διάδοση της τυποποιημένης ενημέρωσης σε ολόκληρο τον κόσμο, αν θυμηθούμε ότι οι άνθρωποι παιτούσαν, δανείζονταν και έκλεβαν αντίτυπα των εφημερίδων. Σε ορισμένες κοινωνίες, διάβαζαν σελίδες στους αναλφάβητους. Σε άλλες, υπήρχαν γραφείς που συνέτασσαν χειρόγραφα πολυάριθμα αντίγραφα τους.

Ο ηλεκτρικός τηλεγράφος έγινε διεθνές σύστημα επικοινωνίας μετά τη λειτουργία του καλωδίου Ευρώπης-Ασίας το 1863 και των δύο καλωδίων του Ατλαντικού το 1866. Ο σιδηρόδρομος, το ατμόπλοιο και, αργότερα, το τηλέφωνο, προκάλεσαν επανάσταση στην ταχύτητα των επικοινωνιών. Θα ήταν λάθος να αρνηθούμε τη συνθετότητα και την ευφυΐα των επικοινωνιών πριν την τυπογραφία και τον τηλεγράφο στην Ασία και στην Αφρική. Όμως, η πρωτόγνωρη πυκνότητα των μηνυμάτων κατέστησε εφικτή την άνευ προηγουμένου διάδοση των κοινών ιδεών. Ο νεωτερικός εθνικισμός –δημιούργημα της Γαλλικής Επανάστασης και των μεταγενέστερων πολέμων– ήταν κι ο ίδιος «παγκοσμιοποιημένος» κατά τη γενιά μετά το 1850. Ιρλανδοί, ινδοί, αιγύπτιοι και κινέζοι εθνικιστές επικοινωνούσαν μέσω τηλεγραφικών γραμμών και συνευρίσκονταν στο Παρίσι, στο Τόκιο, στο Λονδίνο, στο Σαν Φρανσίσκο και στη Σαγκάη. Επιστημονικές και ιατρικές αντιλήψεις διαδίδονταν σε ολόκληρο τον κόσμο με αντίστοιχη ταχύτητα.

Βεβαίως, δεν πρέπει να υπερβάλλουμε. Μια προσεκτική εξέταση αποκαλύπτει ότι η τυπική ομοιότητα και η αμοιβαία μεταφρασσιμότητα συχνά αποκρύπτουν σημαντικές διαφορές στο επιμέρους ύφος. Συνεπώς, η ανερχόμενη τάση προς την ομοιομορφία ήταν αμφισβητούμενη, μερική και αβέβαιη στην έκβασή της, κι όχι μια πανίσχυρη δύναμη προς την ομογενοποίηση. Ακόμη και το 1880, οι Αμερικανοί εννοούσαν κάτι διαφορετικό με τον όρο «ελευθερία» από τους Ευρωπαίους, μολονότι ομάδες αφιερωμένες στην αντίληψη αυτή, οι οποίες άρθρωναν φαινομενικά παρόμοιες φιλοσοφικές ιδέες, κυριαρχούσαν και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού. Στον ισλαμισμό και στον ινδουισμό, η θρησκευτική ομοιομορφία σήμαινε κυρίως το κοινό θρησκευτικό τελετουργικό παρά τη δογματική ομοιομορφία την οποία αναζητούσαν ενίοτε οι χριστιανικές Εκκλησίες. Παραταύτα, θα διατυπώσω την άποψη ότι ο ισλαμισμός και ο ινδουισμός έμοιαζαν περισσότερο με το χριστιανισμό το

1914 από όσο το 1780, έστω και για το μοναδικό λόγο ότι το 1914 η καθεμία από αυτές τις «πίστεις» διακρίνονταν πλέον σαφέστερα η μία από την άλλη. Και στο μεταξύ, εκπρόσωποι των παγκοσμίων «θρησκειών» είχαν συναντηθεί και συνδιαλεχθεί στο περίφημο Παγκόσμιο Κοινοβούλιο Θρησκειών του 1893 στο Σικάγο. Όσα αντάλλαζαν μεταξύ τους ήταν πιθανώς μικρότερης σπουδαιότητας από το ίδιο το γεγονός ότι παραδόσεις που άλλοτε δεν ήταν παρά σύνολα δικαιωμάτων, σαμανιστικών πρακτικών, τελετουργιών και αρχαίων αληθειών, μπορούσαν τώρα να καταταχθούν τυπικά ως «θρησκείες», η καθεμία με τα δικά της ενδιαφέροντα και, στην ιδανική περίπτωση, με τα δικά της ομοιόμορφα χαρακτηριστικά.

Το δεύτερο μείζον θέμα το οποίο διατρέχει το βιβλίο είναι η ανάπτυξη μέσα στις παγκόσμιες κοινωνίες μιας εσωτερικής πολυπλοκότητας, σε συνάφεια με την τάση προς εξωτερική ομοιομορφία. Αυτή η πολυπλοκότητα κατά τη λειτουργία ήταν απολύτως διαφορετική από την τοπική πολιτισμική ποικιλία της παλαιάς τάξης. Στα τέλη του 19ου αιώνα, στις περισσότερες πολυπληθείς κοινωνίες υπήρχε μια μεγάλη ποικιλία από εξειδικευμένα επαγγέλματα, καθένα με τους δικούς του κανόνες εκπαίδευσης και τρόπους διαμόρφωσης αλληλεγγύης. Οι ενώσεις αυτής της μορφής έπαιζαν πλέον πολύ σημαντικότερο κοινωνικό ρόλο από τους δεσμούς συγγένειας και γάμου. Η ικανότητα για πολιτική διοίκηση διαχωρίστηκε από τη στρατιωτική δεινότητα με τρόπο ανεπανάληπτο παγκοσμίως το 1780 – με εξαίρεση την Κίνα και, σε μικρότερο βαθμό, την Ευρώπη. Ακόμη και σε κοινωνίες όπως εκείνη της ισλαμικής Μέσης Ανατολής, όπου οι στρατιώτες είχαν ακόμη μεγάλη επιρροή, δημιουργήθηκαν φατρίες πολιτικής διοίκησης, τοποθετημένες μεταξύ των στρατιωτικών και των ανθρώπων της θρησκείας (οι δύο πόλοι εξουσίας στην παλαιότερη κοινωνία). Το ιδιαίτερο επάγγελμα του νομικού εμφανίστηκε στα περισσότερα αποικιακά εδάφη, στα λιμάνια διεθνούς εμπορίου της Κίνας και στην Ιαπωνία, όπου έναν αιώνα πριν η νομική δραστηριότητα ήταν αρμοδιότητα των θρησκευτικών λειτουργών ή ενός ετερόκλητου συνόλου εύγλωττων μεσαζόντων οι οποίοι προσλαμβάνονταν ατομικά από οικογένειες. Τα ιατρικά συστήματα καταγράφηκαν και τυποποιήθηκαν. Ακόμη και οι παραδοσιακές μορφές ιατρικής πρακτικής της Ασίας, της βόρειας Αφρικής και της Μέσης Ανατολής είχαν τις δικές τους ακαδημίες και τους πιστοποιημένους τους θεράποντες. Ο κόσμος κυβερνιόταν ολόένα και περισσότερο από διακριτές, παρότι συσχετιζόμενες, ομάδες ειδικών.

Στο χώρο της οικονομίας, συγκροτήθηκαν ειδικοί φορείς με μέλη διευθυντές, λογιστές και ασφαλιστές σε όλα τα μείζονα αστικά κέντρα. Η διεύθυνση διαχωρίστηκε σημαντικά από την ιδιοκτησία και την εμπορική διακίνηση. Ειδικές τάξεις οικονομικών κερδοσκόπων, που το 1780 περιορίζονταν στο Λονδίνο, στο Παρίσι και στο Άμστερνταμ, εμφανίστηκαν σε πόλεις όπως η Σαγκάη, η Τεχεράνη και το Ναγκασάκι. Για τους απλούς ανθρώπους, η ίδια η εργασία έγινε περισσότερο εξειδικευμένη. Συγκεκριμένα, σε μεγάλο τμήμα του εκβιομηχανισμένου κόσμου έσπασε ο δεσμός χιλιετιών μεταξύ εποχικής αγροτικής εργασίας και αστικής ασχολίας για όσους ζούσαν και εργάζονταν στις σημαντικότερες πόλεις. Στην πραγματικότητα, αναδύονταν ένα είδος ταξικής δομής σε διεθνές επίπεδο. Αυτή η μεγαλύτερη εξειδίκευση δίνει παραδόξως την εντύπωση της ομοιομορφίας. Οι κυβερνώ-

σες ομάδες, τα επαγγέλματα, ακόμη και οι εργατικές τάξεις των διαφόρων κοινωνιών έμοιαζαν όλο και πιο πολύ μεταξύ τους, υπόκειντο σε παρόμοιες πιέσεις και έτρεφαν παραπλήσιες προσδοκίες. Και πάλι, όμως, από αυτή τη σύγκλιση, την ομοιομορφία και την ομοιότητα δεν έπεται ότι όλοι αυτοί οι άνθρωποι πιθανότατα σκέφτονταν ή δρούσαν με τον ίδιο τρόπο. Εντούτοις, μπορούσαν, το λιγότερο, να συλλάβουν και να εκφράσουν κοινά ενδιαφέροντα, πέρα από τα όρια του έθνους-κράτους, έστω κι αν επηρεάζονταν βαθιά από αυτό.

Το βιβλίο, για να χαρτογραφήσει αυτές τις γενικές τάσεις, εκλαμβάνει ως σημείο αναφοράς τον κόσμο στα μέσα του 18ου αιώνα. Δεν είναι πρόθεσή μου να προβάλω την άποψη ότι ο κόσμος της εποχής αυτής ήταν στατικός ή ότι έβλεπε τα πράγματα μόνο από τη δική του οπτική γωνία. Αντιθέτως, οι ανθρώπινες κοινωνίες υπόκειντο ήδη σε ισχυρές δυνάμεις αλλαγής και παγκοσμιοποίησης επί αιώνες. Ο κόσμος του 18ου αιώνα ήταν ένας κόσμος παλαιών καθεστώτων ή αρχαϊκής κοινωνικής οργάνωσης, επειδή οι επόμενες γενιές τον θεώρησαν τόσο πολύ διαφορετικό από την εποχή τους. Εν πάση περιπτώσει, από τότε και μετά, η δράση των δυνάμεων της αλλαγής, όπως αυτή σκιαγραφήθηκε παραπάνω, επιταχύνθηκε δραματικά, πράγμα που διαπίστωσαν με την ίδια σαφήνεια τόσο οι άνθρωποι του καιρού εκείνου όσο και οι μεταγενέστεροι ιστορικοί. Το Κεφάλαιο 1 εξετάζει σε γενικές γραμμές την οργάνωση της πολιτικής και οικονομικής ζωής στα μέσα του 18ου αιώνα. Το Κεφάλαιο 2 θα δείξει στη συνέχεια πώς οι εξελίξεις στην υλική και πολιτική ζωή σε ολόκληρο τον κόσμο είχαν αρχίσει να κλονίζουν αυτές τις δομές προτού ξεσπάσει η παγκόσμια κρίση της περιόδου 1780-1820.